

УДК 334.732

Актуальні надбання інституціональної теорії колективних дій як парадигма для розвитку сучасної концепції кооперативного сектору економіки

Марина Борисівна Чижевська
доцент кафедри грошового обігу і кредиту
Полтавського університету економіки і торгівлі
кандидат економічних наук, доцент

Чижевська М.Б. Актуальные приобретения институциональной теории коллективных действий как парадигма для развития современной концепции кооперативного сектора

Аннотация. Исследуются актуальные приобретения институциональной теории коллективных действий с целью создания современной концепции кооперативного сектора экономики.

Ключевые слова. Неоинституциональная теория, теория коллективных действий, теория общественного выбора, теория игр, кооперативное движение, кооперативный сектор экономики.

Chyzhevska M.B. The actual acquisitions of the institutional of the collective actions theory as the paradigm for development of the modern concept in cooperative field

Summary. The actual acquisitions of the institutional of the collective actions are researched here for the purpose to establish the modern concept in cooperative field of economy.

Key words. Neo-institutional theory, collective actions theory, social choice theory, games theory, cooperative motion, cooperative field of economy.

Анотація. Досліджуються актуальні надбання інституціональної теорії колективних дій з метою створення сучасної концепції кооперативного сектору економіки.

Ключові слова. Неоінституціональна теорія, теорія колективних дій, теорія суспільного вибору, теорія ігор, кооперативний рух, кооперативний сектор економіки.

Постановка проблеми, мета статті та аналіз останніх публікацій і досліджень. Кооперативний рух має свою окрему історію і традиції, школи і напрями, видатних представників, які по-різному розуміли призначення кооперації, вивчали її з різних сторін, в результаті чого їхні думки набували досить

парадоксальних форм. Слабкість теоретичних досліджень в області кооперації обумовлена складністю самого предмету. Багатогранність проявів економічного, соціального і політичного характеру кооперації, зокрема, розпливчатість понятійного апарату, змішення різнорідних історичних категорій і явищ, неминуче обумовлювали труднощі теоретичного аналізу.

Відсутність чітких кордонів між економічним устроєм і суспільним рухом на підтримку кооперації, між економічними, соціальними і політичними характеристиками того, що ми звично іменуємо одним поняттям «кооперація», привело до еkleктичного поєднання різнорідних наукових підходів у визначенні її суті, етапів розвитку, місця в цивілізаційному процесі [1]. Необхідно визнати те, що вже досить довгий період, починаючи з пострадянських часів, кооперативна теорія знаходиться фактично в первісному стані. Її основні положення по різних причинах не піддавались аналізу з позицій сучасних економічних доктрин. На протязі 150 років проблемами кооперації займалися філософи, економісти, соціологи, які стояли на різних, часом протилежних ідейних і методологічних позиціях, що в цілому виглядає досить суперечливо, з точки зору на кооперацію як процес співробітництва [2].

Виходячи з цієї тези, було б цілком логічно в основу розвитку сучасної концепції кооперативного сектору економіки покласти «емпірично підтверджену теорію про колективну дію як про «науку і мистецтво взаємодії» [3]. Найточніше сенс наукових пошуків, якого дотримуються представники цього наукового напрямку, «передають слова А.Токвіля, що мріяв про створення будь-коли в майбутньому «науки і мистецтва асоціювання»: як, навіщо і чому люди об'єднують свої зусилля і в яких випадках досвід такого асоціювання виявляється успішним, а в яких ні?» [4].

Обґрунтування отриманих наукових результатів. Теорія колективної дії (collective action theory) займає важливе місце в соціальних науках, оскільки пояснює широке коло явищ, пов'язаних з досягненням громадських (колективних) благ (public goods), серед яких - громадські рухи, електоральна

поведінка, членство в групах за інтересами і т.д. Колективні дії - це дії, що здійснюються певною групою (коаліцією) людей заради досягнення одного і того ж суспільного блага. Громадські блага характеризуються невиключеністю в споживанні (тобто не можна виключити будь-кого з користування цими благами), а також неконкурентністю (тобто споживання такого блага однією людиною не скорочує доступність цього блага для інших).

В наш час, окрім традиційних матеріальних благ (тротуари, парки, мости, бібліотеки, лікарні) і політичних благ (громадська думка, вибори), суспільні блага набули таких модернових форм як мережа Інтернет, відкрите програмне забезпечення (open source software), інформаційні бази даних і системи комунікацій, тобто можемо констатувати факт існування суспільних інформаційних благ (public information goods).

Теорія колективних дій є важливою складовою частиною теорії суспільного вибору (public choice theory), котра в свою чергу входить до нової інституціональної теорії (new Institutional theory), яка виступає в ролі провідної парадигми в суспільних науках сучасності та лідирує за кількістю представників, відзначених Нобелівською премією. Тут необхідно відмітити, що один із основоположників нової інституціональної теорії Д.Норт, вважає за її основну задачу «аналіз теоретичних засад самої головної функції інститутів - вирішення проблем кооперації між людьми», що, в свою чергу, вказує на важливість цієї парадигми для розвитку сучасної концепції кооперативного сектору економіки [5].

Витоки теорії суспільного вибору можна знайти в роботах математиків, які цікавилися проблемами голосування: Ж.А.Кондорсе, Т.Лапласа, Ч.Доджсона (Льюїса Керролла). Важливу роль у формуванні теорії суспільного вибору зіграли роботи з політичної філософії Т.Гоббса, Б.Спінози, а також політологічні дослідження Дж.Медісона і А.де Токвіля. Безпосередній імпульс розвитку теорії суспільного вибору дали дискусії 1930-1940-х рр. з проблем ринкового соціалізму та економіки добробуту

(А.Бергсон, П.Самуельсон) і особливо публікація робіт К.Ерроу, Е.Даунса, Д.Блека, Дж.Б'юкенена і Г.Таллока, М.Олсона і У.Нісканена. Саме завдяки ним вона оформилася як самостійний напрямок економічної науки.

Б'юкенен вважав, що суспільний вибір - це погляд на політику, який виникає унаслідок поширення вживання інструментів і методів економіста на колективні або неринкові рішення. У зв'язку з цим теорія суспільного вибору має сьогодні і іншу назву - нова політична економія. Детально про розвиток ідей теорії суспільного вибору викладено в опублікованому під редакцією Дж.Б'юкенена і Р. Толлісона двотомника «Теорія суспільного вибору» [6].

В основу всієї концепції покладено два основних методологічних постулати. Перший полягає в тому, що індивід переслідує свої власні інтереси (тобто є homo oeconomicus); другий - це трактування політичного процесу, за допомогою якого індивіди реалізують свої інтереси як різновиди обміну. Ідеальним варіантом є встановлення таких суспільних інститутів, які, подібно до конкурентного ринку, дозволяють, переслідуючи індивідуальні інтереси, одночасно забезпечувати і суспільні. Ідеальний суспільний устрій, по Б'юкенену, будується на принципах контракціонізму. Вони включають наступне. Рівний підхід до всіх індивідів на конституційній стадії, при цьому правило одноголосності служить для захисту індивідуальних прав і тим самим гарантує, що втілювані в конституції правила і інститути також відноситимуться до індивідів неупереджено, як до рівних. Дії на другій стадії політичного процесу ефективно обмежені правилами, виробленими на першій, конституційній стадії, і це справедливо не лише для окремих громадян, але і для обраних представників, бюрократії та юристів, що відправляють правосуддя.

Основний висновок, отриманий в результаті розробки цього напрямку полягає в тому, що люди діють у політичній сфері, переслідуючи свої особисті інтереси і що немає непереборної грані між бізнесом та політикою. Таким чином, такий фундаментальний інститут як держава, окрім турботи про суспільні інтереси, включає в себе ще досить великий перелік інтересів

різних людських коаліцій, які за певних умов зловживають колективними благами. «Раціональні політики» підтримують, перш за все, ті програми, які сприяють зростанню їх престижу і підвищують шанси отримати перемогу на чергових виборах. Отже, теорія суспільного вибору намагається послідовно провести принципи індивідуалізму, розповсюдивши їх на всі види діяльності, включаючи державну службу. Принципи індивідуалізму покладені в основу теорії раціонального вибору і є важливою складовою нової інституціональної теорії, представники якої, в свою чергу, її розвинули та суттєво доповнили.

Теорія раціонального вибору склалася під впливом: шотландської філософії моральності (Ф.Хатчісон, А.Фергюссон, Д.Юм, А.Сміт), яка сформулювала індивідуалістичну концепцію раціональної поведінки в суспільстві; утилітаризму (І.Бентам), який розтлумачив значення моральних суджень та оцінок (коли індивід розуміє «що таке добре і що таке погано»); неокласичної економічної теорії (А.Маршалл), який виділив роль взаємного обміну між людьми. Аксиома раціональності не прагне до усестороннього опису реальності. Вона представляє ідеальний тип цієї реальності, який допомагає сформулювати основні гіпотези поведінки індивідів незалежно від сфери діяльності. Теорія раціонального вибору досить універсальна. Вона формалізує логіку поведінки індивіда в різних ситуаціях. В найбільш загальному вигляді раціональність може бути визначена таким чином: суб'єкт ніколи не вибере альтернативу Х, якщо в той же час доступна альтернатива Y, яка, з його точки зору, переважає Х. Три найважливіші риси раціональності: її індивідуальний характер, обмеженість і суб'єктивність.

Завдяки інституціоналістам в теорії раціонального вибору долається обмеженість неокласичної теорії, оскільки враховується, що в щоденних рішеннях важливу роль відіграють час, трансакційні витрати та інформація, від яких традиційна неокласична теорія абстрагувалася. Тому сучасна теорія раціонального вибору формулює раціональність не тільки в суворій формі (як принцип максимізації), але й з урахуванням її обмеження в часі, коли люди не домагаються максимуму, а прагнуть забезпечити певний рівень своїх

потреб. Вона визнає новітні досягнення, що належать Р.Коузу (увів поняття трансакційних витрат), Г.Саймону (розробив концепцію обмеженої раціональності), Дж.Стіглеру (включив неповноту інформації в неокласичний аналіз), Г.Беккеру (поширив принцип невизначеності на сімейні відносини), А.Сену (додав філантропічну концепцію - особа, що здійснює свій вибір, може діяти і альтруїстично), О.Вільямсону (включив в аналіз опортуністичну поведінку, неповноту контрактів) та ін. [7].

Роботи в рамках теорії раціонального вибору зазвичай зачіпають особливості індивідуальних дій. М.Олсона в цьому сенсі можна вважати одним з піонерів в дослідженні раціонального вибору в поведінці груп. Аналіз колективних дій передбачає розгляд явищ і процесів з точки зору взаємодії не одного індивіда, а цілої групи осіб. Відповідно існують первинні групи - невеликі колективи людей, пов'язаних узами емоційної природи (сім'я, рід, хрещені, клан), вторинні групи - деяка кількість людей, які регулярно зустрічаються, але чий відносини мають здебільшого знеособлений характер. Зазвичай такі групи називають організаціями. Це великі колективи людей, що діють на підставі неособистих зв'язків та створені для досягнення диференційованих цілей. Люди можуть бути об'єднані в організації за соціальною або майновою ознакою, економічними стратегіями, релігійною чи партійною приналежністю та іншими різноманітними інтересами. На всіх рівнях всередині організації створюються неформальні мережі (зв'язки), їх вивчення не менш важливо, ніж вивчення характеристик організації.

В термінах цієї теорії можна аналізувати такі різні соціальні «організми», як фермерське господарство американського типу, китайський клан родичів, поселення старообрядців в Латинській Америці і, навіть, бандитські угруповання в сучасній Росії. У перспективі поняття малої групи вказує на первинний «соціальний атом», різноманіття форм якого створює соціальну тканину того, що називають громадянським суспільством в широкому сенсі - тобто самоврядне співтовариство [8]. Основними ж об'єктами інтересу Олсона стали, так звані, об'єднання другого рівня – союзи

профспілок, дрібних підприємців, фермерів і т.п. (в англійській літературі їх зазвичай називають асоціаціями). Олсон також дослідив процеси взаємодії груп (коаліцій) з особливими (специфічними) інтересами, основою для колективних дій яких служить досягнення деякої єдиної спільної мети, яка носить виключно меркантильний характер (наприклад, забезпечення клубного суспільного блага), що багато в чому допомогло роз'яснити існування патрон-клієнтських відносин в економічному житті, особливо їх перевагу в інституційному середовищі країн колишнього соціалістичного табору. Формалізація таких коаліцій відбувається шляхом створення різноманітних «кишенькових» структур (від громадських рухів до політичних партій) для лобювання економічних рішень на свою користь на політичних ринках, концентруючись в олігархічні і монополістичні структури, з метою збереження переваг у перерозподілі. «Розподільчі коаліції» уповільнюють економічне зростання, знижуючи швидкість перерозподілу ресурсів між сферами діяльності або галузями у відповідь на появу нових технологій або умов. Створення неповоротких, слабо керованих ієрархічних мегаструктур та постійне лобювання на свою користь різних впливань та преференцій з метою підтримки такої сумнівної рівноваги (ситуація обмеженої раціональності) призводить до постійних відстрочень на економічних ринках і утрудняє переміщення ресурсів в ті сфери діяльності, де вони мали б велику продуктивність. Відновлення інституційної різноманітності вирішує цю складну для суспільства ситуацію.

Важливою частиною такої стратегії є зусилля, спрямовані на побудову можливостей для розвитку кооперативних організацій. Зрозуміло, що в даному випадку йдеться про деякі умови, які може забезпечити держава для створення необхідних стимулів, котрі б сприяли розвитку самоорганізації. У варіанті, коли розподільчі коаліції превалюють, розрахунок на їх добру волю виглядає примарним. Нагадаємо, що до тих пір, поки розподільчі коаліції заробляють лише невеликий відсоток сукупного доходу, вони втрачатимуть зовсім небагато від деформації економіки, і отримають позитивний

результат від перерозподілу на свою користь. Але чим інтенсивніше відбуваються процеси викривлень, тим більше починають втрачати не тільки коаліції, а й інші прошарки суспільства, що, в свою чергу, виливається в процеси самоорганізації.

М.Олсон докладно дослідив протилежний варіант – коли держава намагається сприяти розвитку асоціацій перерозподіляючи суспільний продукт у вигляді дотацій та іншої допомоги. Науковець проаналізував процес розвитку фермерських організацій в США, починаючи з XVIII ст. На його думку, фермерські асоціації розвивались найбільш продуктивно в ті періоди, коли мали можливість самостійно створювати для себе «правила гри». Олсон навіть вважає, що в результаті такого процесу утворився новий тип кооперативів. «Це були не так звані кооперативи «Рочдейла», що найчастіше зустрічалися по всій країні, а нові кооперативи «Кіркпатріка», названі так на честь першого творця - Дональда Кіркпатріка, головного консультанта Сільськогосподарської асоціації Ілінойса» [8].

Математичною мовою теорії колективних дій слугує теорія ігор - математичний метод вивчення оптимальних стратегій в іграх. Під грою розуміється процес, в якому беруть участь дві або декілька сторін, котрі ведуть боротьбу за реалізацію своїх інтересів. Кожна із сторін має свою мету і використовує деяку стратегію, яка може привести до виграшу або програшу, залежно від поведінки інших гравців. Теорія ігор допомагає вибрати кращі стратегії з врахуванням уявлень про інших учасників, їх ресурси та можливі вчинки. Теорія ігор бере свій початок з неокласичної економіки. Вперше математичні аспекти теорії були викладені Д.Нейманом і О.Моргенштерном в роботі «Теорія ігор і економічна поведінка». Вчені також ввели в науковий оборот поняття соціальної дилеми - ситуації, в якій члени групи стикаються з протиріччям між максимальним задоволенням своїх особистих інтересів і максимальним підвищенням колективного добробуту [9]. Соціальні дилеми виникають у всіх сферах життя: від прийняття важливих рішень з питань війни і миру до прийняття простих

рішень, що стосуються нашого повсякденного життя. Соціальні дилеми мають різні назви, наприклад: народного або колективного блага; «безбілетника»; моральних труднощів при виборі рішень; проблеми ймовірних зобов'язань; узагальненого соціального обміну; суспільної власності на природні багатства; погроз і жорсткої конфронтації. У сучасній науці однією з найбільш відомих соціальних дилем є дилема «в'язня». Вирішують її в основному політики: політики-міжнародники, законодавці, управлінці, службовці, фахівці в галузі зовнішньої торгівлі, міністри, профспілкові діячі, революціонери, домовласники і кожен з нас, коли виникає питання про довіру партнерам у спільному довгостроковому бізнесі [3]. Використовуючи методику теорії ігор С.Гордон і Е.Скотт провели на прикладі рибного лову економічний аналіз проблеми ресурсів загального користування. Побудувавши модель некооперативної гри зробили висновок, що в повторюваних кінцевих іграх внесок будь-якого гравця у фінансування суспільного блага повинен бути нульовим, причому не тільки в останньому раунді, але і у всіх попередніх. Відповідно суспільне благо ніким надаватися не буде, хоча всім гравцям був би переважніше альтернативний (Парето-оптимальний) результат, за яким вони мали б можливість споживати це благо в будь-якому обсязі, але відмінному від нуля. Коли безліч індивідів мають вільний доступ до рідкісних рибних ресурсів, популяція риби не зможе відтворюватись і, більше того, обсяг її видобутку перевищить той рівень, який забезпечував би максимізацію чистого доходу самих рибалок. В роботі «Трагедія суспільних ресурсів» біолог Гаррет Хардін прийшов до таких самих висновків. На його думку, невідворотна економічна логіка ставить ресурси, доступ до яких не регулюється, на межу зникнення. Таким чином, досить тривалий час в соціальних дисциплінах існувала думка, яка припускала, що зона кооперативної поведінки в людських співтовариствах зникаюче мала. Спростувати такий висновок вдалося Еліно́р Остро́м, за що в 2009 році їй було присуджено Нобелівську премію з економіки. Її перші роботи були присвячені дослідженням проблем надання колективних благ у

локальних «публічних економіках» - міських агломераціях, округах, муніципалітетах. Вона виявила, що в США система надання локальних суспільних благ історично формувалася знизу, зусиллями самих громадян, а не конструювалася зверху центральною владою за будь-яким єдиним планом. Узагальнивши гігантський масив польових даних, Остром продемонструвала, що в багатьох випадках звичайним людям, які не мають жодної спеціальної підготовки, а найчастіше зовсім не вміючих писати, набагато краще вдається справлятися з різними соціальними дилемами, ніж експертам або політикам.

Остром розширила свої дослідження на інші, більш архаїчні суспільства. Вона виявила, що існують сотні різноманітних робіт, присвячених опису і вивченню практики управління ресурсами, що знаходяться в загальному користуванні. В них досліджувалися різні видів ресурсів - земельні, водні, лісові, які відносяться як до малих локальних спільнот, що складаються з декількох десятків людей, так і до набагато більших, що нараховують десятки тисяч членів; будуються на матеріалах як розвинених суспільств (США, Канади, Іспанії, Японії, Швейцарії), так і країн, що розвиваються; стосуються як інститутів, що з'явилися лише нещодавно, так і інститутів, що проіснували багато століть (у деяких випадках понад тисячу років); проводяться представниками різних дисциплін - економістами, політологами, соціологами, антропологами, біологами тощо. Е.Остром першою спробувала узагальнити і систематизувати цей гігантський масив польових спостережень, що лежав фактично «мертвим вантажем». У своєму аналізі вона найчастіше йшла індуктивним шляхом - від польових спостережень до їх узагальнення і потім від емпіричних узагальнень до теоретичного осмислення. За обсягом переробленого фактологічного матеріалу, що відноситься до різноманітних інститутів, з нею важко поставити будь-кого поруч [4]. Результати цього мета-аналізу були представлені в її роботі «Управління ресурсами загального користування: еволюція інститутів колективної дії» [10].

Дослідження підтвердили попередні висновки та показали, що успіх

самоорганізації при використанні таких ресурсів залежить від багатьох чинників – характеристик: групи (її величини, ступеню однорідності, стабільності складу тощо); самого ресурсу (їх розмірів, стаціонарності-мобільності і т.п.), технології, що використовується; інституційного та культурного середовища, в яку занурена група. Остром довела, що в реальності співтовариства отримують набагато кращі результати у використанні колективної власності, чим це передбачалось раніше. Вона виявила більшість умов і механізмів, що дозволяють людям на практиці добиватися ефективних результатів і привела десятки конкретних прикладів (іригаційні системи, рибні і лісові угіддя в різних країнах). Таким чином, індивіди мають високу здатність до самоорганізації та самоврядування; в більшості випадків локальні спільноти виявляються в змозі власними силами, без будь-якого втручання ззовні успішно справлятися з проблемою колективної дії. Вони здатні не тільки досягати згоди при розробці і встановленні єдиних правил доступу до загальних ресурсів, а й виявляють готовність брати активну участь потім в моніторингу за дотриманням цих правил і в накладенні санкцій на порушників. Інститути самоорганізації та самоврядування, які тривалий час, експериментальним шляхом, методом проб і помилок формувалися самими користувачами ресурсів, демонстрували більш високу ефективність, ніж державне регулювання. Дуже часто за руйнацією інститутів, вибудованих на принципах самоорганізації і самоврядування починалося руйнування самої ресурсної бази [11].

Висновки. Отже, навіть на перший погляд, використовуючи надбання теорії колективних дій як парадигми для розвитку сучасної концепції кооперативного сектору економіки ми маємо можливість для вирішення багатьох питань кооперативного будівництва. В першу чергу, це надає можливість сформулювати фундаментальне, по справжньому наукове обґрунтування неприбуткової природи кооперативів, вирішити проблеми розуміння кооперативної власності та особливості управління нею, визнати існування проблеми «узурпації» влади кооперативною бюрократією.

Список використаної літератури:

1. Егоров Е. Место и роль кооперации в цивилизационном пространстве [Текст] /Егоров Е.// Вопросы экономики. - 2005. - №4. - С.85.
2. Чижевська М.Б Соціальний аудит як механізм оцінки соціально-економічної ролі кооперативного сектору економіки [Текст] /Чижевська М.Б. // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України: Економічні науки / Голов. ред. О.О.Нестуля – Полтава: ПУСКУ, 2010. – С.34.
3. Остром Э. Теория рационального выбора коллективного действия. Бихевиористский подход. Обращение президента американской политологической Ассоциации 1997 г. [Текст] /Остром Э.// Вопросы государственного и муниципального управления. - 2010. - № 1. – С.5.
4. Капелюшников Р.И. Множественность институциональных миров: Нобелевская премия по экономике – 2009 [Текст] /Капелюшников Р.И. // Экономический журнал ВШЭ. - 2010. - №1. – С.12.
5. Норт Д. Институты, Институциональные изменения и функционирование экономики. [Текст] / Норт Д. Перевод с английского А.Н. Нестеренко. Предисловие и научное редактирование Б.З. Мильнера. Фонд экономической книги. – М.: НАЧАЛА, 1997. – 190 с.
6. Theory of Public Choice: Political Applications of Economics / Ed. by J.Buchanan, R.Tollison. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1972; Theory of Public Choice II/ Ed. By J.Buchanan, R.Tollison. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1984. Режим доступа: <http://www.eco-innovation.net/co-operatives>
7. Нуреев Р.М. Теория общественного выбора. Курс лекций [Текст]: учеб. пособие для вузов / Р. М. Нуреев // Государственный университет -Высшая школа экономики. - М.: ГУ ВШЭ, 2005. - 531 с.
8. Олсон Мансур. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. Пер. с англ. [Текст] /Олсон Мансур - М.: ФЭИ, 1995. - 174 с.
9. Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн. Теория игр и экономическое поведение. [Текст] /Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн. – М.: Наука, 1970. - 983 с.
10. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. N.Y.: Cambridge University Press, 1990.
11. Кузьминов Я., Юдкевич М. За пределами рынка: институты Управления транзакциями в сложном мире (Нобелевская премия по экономике 2009 года - Оливер Уильямсон и Элиноор Остром). [Текст] / Кузьминов Я., Юдкевич М.//Вопросы экономики. – 2010. - №1. – С. 82.

